संस्कृतवर्षस्मृतिग्रन्थमाला
अप्रकाशितपाण्डुलिपिग्रन्थप्रकाशनम् - 11
प्रधानसम्पादकः - वेम्पटि कुटुम्बशास्त्री

पण्डितमधुसूदन ओझा-विरचितः

व्याकरणविनोदः

सम्पादकः
महेन्द्रकुमारशर्मा

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नवदेहली

आमुखम्

अथ विदितचरमेवैतत् समेषां यत् युगाब्दः ५१०१ (१९९९–२०००) तमो वर्षः संस्कृतवर्षः इति भारतशासनेन समुद्घोषितः आसीत्। तदनुसारं भारतशासनेन मानसंसाधनविकासमन्त्रालयेन, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन अन्याभिश्च विविधाभिः संस्थाभिः राष्ट्रेऽस्मिन् कोणे कोणे बहवः बहुविधाश्च कार्यक्रमाः आयोजिताः अनुष्ठिता आसन्। ऐतिहासिकेन एतेन संस्कृतवर्षसमुद्घोषणेन संस्कृतज्ञानां संस्कृतप्रेमिणां संस्कृतबन्धूनां सामान्यजनानां च हृदयेषु यथोचितं संस्कृतविषयकं पुनर्जागरणं समुदभूत्। समग्रोऽपि राष्ट्रपरिवारः संस्कृतविषयकैः भावनाप्रचयैः सम्पूरितः समुत्तेजितश्च आसीत्।

ऐतिहासिकीम् आनन्दसन्दोहदां तामिमां संस्कृतवर्षस्मृतिं चिरस्मरणीयां विधातुं संस्कृतवर्षस्मृतिग्रन्थमाला इति नाम्ना त्रिशतस्य ग्रन्थानां प्रकाशनपर्यवसाना काचित् महत्त्वशालिनी योजना राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन स्वीकृता। योजनायामस्याम् अद्य यावत् अप्रकाशितानां शतस्य पाण्डुलिपिग्रन्थानां प्रकाशनम्, विविधासु भाषासु विरचितानां नैकशास्त्रसम्बद्धानाम् अभिनवानां शतस्य ग्रन्थानां संस्कृते अनूद्य प्रकाशनम्, प्रान्तभाषासु प्रसिद्धानां विविधवाङ्मयप्रक्रियारूपाणां शतस्य ग्रन्थानां संस्कृते अनूद्य प्रकाशनं च सङ्कल्पितं वर्तते।

तेष्वाद्यम् अप्रकाशित-हस्तलिखितग्रन्थप्रकाशनात्मकं सङ्कल्पं पुरस्कृत्य सम्प्रति **व्याकरणविनोदः** इत्येष ग्रन्थः विद्वल्लोके समर्प्यते।

प्रकृतोऽयं ग्रन्थः पण्डितवरेण्येन श्रीमता मधुसूदनओझामहोदयेन नवीनया कयाचित् शैल्या व्याकरणबोधनोद्देशेन प्रणीतः। ग्रन्थेऽस्मिन् समास-तद्धित-नामधातु-प्रक्रिया-कृदन्ताव्ययभेदेन परिच्छेदषट्कमवलोक्यते। समासादि-तद्धितादि-प्रकरणानि यद्यपि कौमुद्यादिग्रन्थेषु विलसन्ति तथापि विवेचनपुरस्सरं विषयोपस्थापनशैलीविशेषेण जिज्ञासुजनसुलभावबोधनरीत्या च रचितोऽयं ग्रन्थः किमप्यपूर्वं वैशिष्ट्यं वहति।

केषाञ्चिद् विहितानां निषिद्धानां च रूपविशेषाणां प्रयोगे अप्रयोगे वा यदस्त्यतिविशिष्टम् आन्तरं कारणं, तत् प्रसिद्धान्यव्याकरणग्रन्थापेक्ष्या विलक्षणया रीत्या अत्र प्रस्तुतं दृश्यते। "पूरणगुण............" इत्यादि सूत्रसन्दर्भे एतद्ग्रन्थप्रणेत्रा ओझामहोदयेन कृतं 'गुणवचनस्य' विशदतरं व्याख्यानं विद्वांस इह ग्रन्थे द्रष्टुमर्हन्ति। पूर्ववर्तिषु आचार्येषु आदरवानपि एतस्य ग्रन्थस्य रचयिता ओझा-महोदयः क्वचित्क्वचित् पूर्वाचार्यमतं निराकरोत्। यथा 'हरदत्तस्तु'

तत्सम्बन्धिनियमानाञ्च सम्यग् विवेचनमस्ति। अत्रैव कण्ड्वादि धातूनां सम्यक् सङ्कलनमपि विद्यते।

चतुर्थे प्रक्रियाप्रकरणे विशेषतः सन्नन्तणिजन्तयोरेव विवेचनमस्ति। यङन्त यङ्लुगन्तादि प्रकरणानां तु उल्लेखोऽपि न दृश्यते। एतेनास्य प्रकरणस्य अपूर्णत्वं सूच्यते।

पञ्चमे कृदन्तप्रकरणे केवलं कृत्यप्रत्ययानामेव व्याख्यानमुपलभ्यते। अन्येषां कृत्यप्रत्ययानामदर्शनात् इदं प्रकरणमपि अपूर्णमेव प्रतीयते। तत्र च कृत्यप्रत्ययाः, तेषां प्रदेशानामेव विवेचनमस्ति। सहैव प्रत्ययैः सेड्वेडनिटां धातूनां परिगणनमप्यस्ति। इदं प्रकरणमपि अपूर्णमेव वर्तते।

अन्तिमे अव्ययप्रकरणे प्रतिज्ञावीता, निपाता, व्युत्पन्नाश्चेति त्रिधा विभज्य अव्ययानां सम्यग् विवेचनं विहितम्।

यद्यपि एतानि प्रकरणानि सिद्धान्तकौमुद्यादिग्रन्थेषु पठितानि सन्ति, तथापि ओझामहाशयेन तत्र पठितानां व्याकरणनियमानां स्वमतपुरस्सरं नवीनव्याकरण शैल्या प्रतिपादनं कृतम्।

व्याकरणविनोदस्य वैशिष्ट्यम् -

अत्र ग्रन्थे व्याकरणसम्बन्धि-संज्ञाशब्दानां निरूपणं व्याकरणानुगतं प्राचीनार्थपूर्वकं च कृतम्, न तु पाणिन्यादिवत्। यथा पाणिनिना 'तत्पुरूषः' इति अधिकारसूत्रमुक्त्वा तत्र तत्पुरूषसम्बन्धिनियमाः पठिताः किन्तु ओझामहाशयेन तत्पुरूषशब्दस्य तथा व्याख्यानं कृतं येन तद्घटिता एव नियमाः तत्पुरूषसमासनियामकाः।

अन्यत्र व्याकरणेषु सूत्रैरेव प्रयोगनियमः दृश्यते। सूत्रेणात्र विधानं कृतमिति प्रयोगस्य साधुत्वं सिद्ध्यति। तादृशरूपस्य प्रयोगे अप्रयोगे वा किमपि आन्तरं कारणं तत्र न निर्दिश्यते। श्री ओझामहानुभावः प्रायः सर्वत्रैव कारणं निर्दिशति। व्याकरणदर्शनमूलकं कारणं तत्रोपस्थापयति। यथा - रामो जामदग्नयः इत्यत्र 'विशेषणं

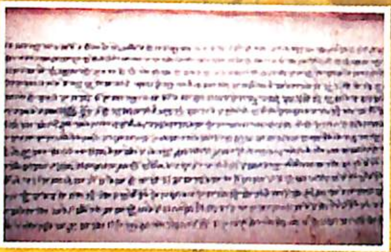

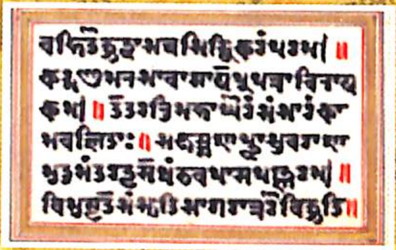

Rashtriya Sanskrit Sansthan

56-57, Institutional Area, Janakpuri,
New Delhi 110 058